

78 Numaralı Mühimme Defteri'nde(h.1018/m.1609-1610) Yer Alan Anadolu Eyaleti'ne Ait Vakıflarla İlgili Hükümlerin Tasnif ve Tahlili

Ayşe EROL*

Özet

Osmanlı Devleti'nin en önemli müesseselerinden biri vakıf müessesesidir. Devletin siyasî ve mâlî gelişimiyle birlikte vakıfların sayısı hızla artmıştır. Fakat XVII. yüzyıla gelindiğinde bu artış, -eşkıyalık hareketlerinin de etkisiyle- vakıf sisteminde suiistimallere ve bozulmalara yol açmıştır. Bu makalede ilgili hükümler çerçevesinde genel olarak vakıflara yönelik yolsuzluklar ve müdahaleler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Vakıf, Yolsuzluk, Eşkıyalık

The Sorting and Analysis of The Provisions About The Waqf's of The Province of Anatolia Which is Mentioned in The 78 Numbered Book of Important Affair (Mühimme) (h.1018/m.1609-1610)

Abstract

One of the most important institutions of the Ottoman State is the waqf. The number of waqfs increased rapidly with the political and financial development of the state. But in the XVII century, this increase led to abuses and corruptions in the waqfs -with the effect of banditry activities- In this article, generally it has been investigated that the corruptions and interventions directed to waqfs as part of the related provisions.

Key Words: The Ottoman State, Waqf, Corruption, Banditry

Giriş

Öncelikle bu çalışmanın, "78 Numaralı Mühimme Defteri'nde(H.1018/M.1609-1610)Yer Alan Anadolu Eyaleti'ne Ait Hükümlerin Tasnif ve Tahlili" başlıklı yüksek lisans tezine müteallik bir makale olduğu ifade edilmelidir¹.

¹ Ayrıca bu makale, tezde geçen eşkıyalık hareketleri, eşkıya-ehl-i örf ittifakı, idareci zümrenin yolsuzlukları, vergilere müdahale ve el koyma gibi konuları ihtiva etmesi dolayısıyla benzer konular burada mahdut bir çerçevede ele alınmıştır.

Yaygın tanımıyla vakıf, VIII. asır ortalarından XIX. asır sonlarına kadarki süreçte, İslâm ülkelerinin ictimaî ve iktisadî hayatında ehemmiyetli bir rol oynayan dinî-ictimaî bir müessesenin adıdır². Hukuken bir malı mülkiyetten çıkarıp menfaatlerini belli şartlarla ebedî olarak bir hayır cihetine tahsis etmek manasına gelir³.

Vakıf medeniyeti olarak tavsif edilen Osmanlı Devleti'nde, diğer kurumlar gibi vakıf kurumu da değişim ve dönüşümlere⁴ paralel olarak tebeddül etmiştir. Zaman-mekân açısından farklılık gösteren değişim ve dönüşümün sonuçları⁵ menfî yönde olmuş, XVI. yüzyıldaki ekonomik gelişme ve nüfus artışının ardından bu yüzyılın sonlarında yaşanan ekonomik kriz, uzun süren savaşlar, iç isyanlar ve bu unsurların getirdiği diğer sorunlar Osmanlı Devleti'nin temel kurumlarından biri olan vakıf müessesesinde de bozulmalara sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte vakıfların sayısının giderek çoğalması da devleti zâfiyete uğratan etkenlerden biri olmuştur. XVII. yüzyılda iyice göze çarpan artış, vakıflara karşı çıkışı meydana getirmiştir. Dönemin anonim risâlelerinden birinde ülkedeki kasaba ve köylerin çoğunun padişah hasları, zeamet ve tımar olması gerekirken aksine bunların vakıf ve mülk olması, vezirlerin kendilerine temlik ettirdikleri köyleri zürri vakfa dönüştürmeleri ağır bir dille eleştirilmiştir⁶. Bu konuyu Koçibey de risâlesinde ele almış, padişah yakınlarının köy ve tarlaları kendilerine mülk ettirip vakfa dönüştürdüklerinden yakınmış, bu vakıfların sahih olmadığını ifade etmiştir⁷. Hülâsa, Osmanlı medeniyetinin yüksek devirlerinde vakıf müessesesi de dinî-hayrî vazifelerini muvaffakiyetle yapmış, devletin siyasî ve iktisadî gerileyişi söz konusu kurumu geriletmiştir⁸.

Vakıflarla ilgili çalışmalarda umumiyetle vakfın tanımı, kökeni, tarihî gelişimi ve çeşitleri, teşkilâtı, hukukî yönü, vakıf eserlerinin sanatsal değeri, vakıf kurucularının hayatı ve eserleri, vakıf terimleri, vakıf-şehir ilişkisi gibi hususlar ele alınmıştır⁹. Bu çalışmalarda vakıfların bozulmaya giden süreçte hangi yolsuzluk, müdahale ve zulümlere mâruz kaldığına pek değinilmemiş, son dönemleri göz önüne alınarak genel hatlarıyla incelenmiştir¹⁰. Hâlbuki

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, ayse_erol@outlook.com

² Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf", İslam Ansiklopedisi, c.13, M.E.B. Yayınları, 2001, Eskişehir, s.153-154.

³ Akgündüz, Ahmet. İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (Gözden Geçirilmiş 3. Baskı), 2013, İstanbul, s.98.

⁴ Değişim ve dönüşüm tabirlerinin geniş açıklaması için bkz. Ergenç, Özer. "Tarih Bilinci Üzerine", Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarih Yazıları, (s.43-51), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, İstanbul, s.43-44.

⁵ Ergenç, Özer. "Tarih Bilinci Üzerine", s.44.

⁶ Yücel, Yaşar. Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, Ankara, s.152.

⁷ Koçibey, Koçibey Risalesi (1041/1631), (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), M.E.B. Devlet Kitapları, 1972, İstanbul, s.58-59.

⁸ Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, (s.295-337), Akçağ Yayınları, 2005, Ankara, s.337.

⁹ Yediyıldız, Bahaeddin. "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi", Osmanlı, C.5, (Ed.Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Ankara, s.17-18.

¹⁰ Vakıfların son dönemlerindeki bozulmalarını, elden çıkmalarını ele alan çalışmalara örnek olarak bkz. Öztürk, Nazif. Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, Ankara. Berki, Ali Himmet. "Vakıflar ve Vakıfların Maruz Kaldığı Tecavüz ve İhmaller", Vakıflar Dergisi, 1969, Ankara, Sayı: VIII, s.335-340. Alkan, Mustafa. "Osmanlı Vakıf Sisteminde Bozulma Üzerine Bazı Düşünceler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Şubat 2007, Sayı: 166.

vakıfların inkişafı, mahiyeti, teşkilâtı kadar vakıflarla ilgili -yukarıda bahsedilen- sorunların da bilinmesi, sistemin zaman içinde ne tür değişimler/bozulmalar geçirdiğinin anlaşılmasını sağlayacak, böylece sistemin kendi içerisindeki çözülüşü ve bunun Osmanlı Devleti'nin inhitat sürecindeki payı veya bu sürecin vakıflar üzerindeki etkileri hakkında daha sağlıklı değerlendirmeler yapmak mümkün olacaktır.

Ayrıca vakıflarla ilgili çalışmalar hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer husus da bu çalışmalarda umumiyetle vakfiyeler ve vakıf muhasebe defterleri gibi doğrudan vakıflarla ilgili kaynaklar kullanılmış olmasıdır. Bu kaynakların vakfa müspet yaklaşımın sergilendiği kaynaklar olması sebebiyle çoğu kitap ve makale iyilik, yardımseverlik, hayrât konulu olmuştur. Dolayısıyla vakıflarla ilgili suiistimaller ve diğer meseleler arka plânda kalmıştır. Bu çalışmada 78 Numaralı Mühimme Defteri'nin kullanılması ve genel olarak mühimme defterlerinin muhteva itibarıyla bir nevi Osmanlı toplum ve devlet düzenindeki aksaklıkları ele almasından mütevellit dönemin şartlarının vakıf sistemine yansması ve yol açtığı sorunlara bağlam çerçevesinde bütünsel açıdan yaklaşılması, çalışmayı diğerlerinden farklı kılmaktadır. Daha sarîh bir ifade ile söz konusu çalışmada 1609-1610 yıllarında Anadolu Eyaleti'nde yer alan vakıfların hangi tür yolsuzluk ve müdahalelere maruz kaldığı, eşkiyalık hareketlerinden ne derece etkilendiği sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır. Çalışmanın esas kaynağı olan 78 Numaralı Mühimme Defteri'nin(h.1018/m.1609-1610) yanı sıra yakın tarihli 72, 74, 75, 82, 83, 85 numaralı mühimme defterinden örnek¹¹ ve karşılaştırmalara yer verilmiştir.

Bu açıklamalardan sonra konunun genel hatlarını ortaya koymak amacıyla 78 Numaralı Mühimme Defteri'ne(h.1018/m.1609-1610) göre Anadolu Eyaleti'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümler muhtevalarına göre genel olarak şu şekilde tasnif edilebilir:

Vakıflarla ilgili yolsuzluklar, zulüm ve müdahaleler, reyanın vakıflara verdiği zararlar, vakıf şartlarına uymama başlığı altında vakıf mütevellilerinin yolsuzluk ve zulümleri (hkm. 99, 478, 845, 1205, 1318, 1181), sancakbeyi ve diğer zümrelerin zulümleri (hkm. 736, 1854, 2122), Hamza adlı şahsın imama vakfolunan köye zorla tasarruf etmesi (hkm.736), müteveffa Bâli Efendi'nin vakfına zevâidi olduğu gerekçesiyle müdahale (hkm.970), Valide Sultan vakfının bâc-ı bâzâr gelirine el konulması (hkm.1434), zürri vakıfların ehl-i örfe tımar olarak verilmesi ve ehl-i örfe tımar tahsis edilen yerlerin zürri vakıf olduğunun iddia edilmesi (hkm. 494, 1299, 2103), vakıf şartlarına mugayir müteveli olma (hkm. 1023), Manisa'da cami vakfına ait olan handa kalan keferet taifesinin fesadları (hkm. 1435), Kütahya'da Sultan Bayezid Han vakfına ait bir bahçenin Mehmed adlı şahıs tarafından harap edilmesi (hkm.1485) ile ilgili hükümler, sair hususlar başlığı altında ise Celâlî eşkiyası tarafından yakılan evkafın tamiri (hkm. 106), daha önce Sultan Murad Han'ın validesinin mutasarrıfa olduğu hasların havass-ı hümayuna ilhakına

¹¹ Konu dışına çıkmamak adına bu mühimme defterlerinde vakıflarla ilgili hükümlerden sadece Anadolu Eyaleti'ne ait örnekler kullanılmış, diğer defterlere sonuç kısmında atıfta bulunulmuştur.

bedel olarak her sene mirîye verilen caizenin cep harçlığı olarak vakfa bırakılması (hkm.1660) konulu hükümler ele alınmıştır.

1.Vakıflarla İlgili Yolsuzluk, Zulüm ve Müdahaleler, Reyanın Vakıflara Verdiği Zararlar, Vakıf Şartlarına Uymama

1.1.İdareci Zümrenin Yolsuzluk ve Zulümleri

1.1.1.Vakıf Mütevellilerinin Yolsuzluk ve Zulümlerine Dair Hükümler

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla vakıflara yönelik yolsuzluk ve zulümler çoğunlukla mütevelliler tarafından işlendiği için öncelikle müteveli kavramının üzerinde durmak gerekir. Müteveli, vakfiye şartları, şer'î hükümler ve mer'î mevzuat çerçevesinde vakfın işlerini idare etmek için görevlendirilen kimsedir¹². Vakıfla ilgili bütün işlerden sorumlu olup gelirini toplamak ve artırmak için önlem almak ve toplanan geliri; vakfın koşullarını yerine getirmek, vakıfta çalışanların ücretleriyle bakım ve onarım masraflarını ödemek için kullanmak zorundadır¹³. Fakat örneklerde de görüleceği üzere mütevelliler bu şartlara her zaman uymamış, vakıfları suiistimal etmişlerdir.

Bu suiistimali doğuran en önemli etkenlerden biri Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında yaygınlaşan eşkıyalık hareketleridir. Bilindiği üzere eşkıya, kelimesi, "bedbaht, talihsiz, günahkâr, âsi" gibi mânalara gelen şakî kelimesinin çoğuludur¹⁴. Eşkıyalık ise, "mal zapt ve gaspetmek, ölç almak, su-i kasıttaki bulunmak yahut memleketin dâhilî emniyetini bozmak için mesken, çiftlik, ağıl, köy, değirmen gibi mahalleri basarak veya yakarak yahut tahrip ederek veya adam öldürerek veya yollarda ve kırlarda soygunculuk yaparak veya adam kaldırmak ve bu fiillerden dolayı mevkuf veya mahpus iken firar ederek silahlı dolaşmak suretiyle emniyet veya asayişî münferiden veya toplu olarak tehdit, ihlâl etmektir¹⁵." Eşkıyalığı bağydan ayıran fark mevcut siyasî iktidara karşı başkaldırı niteliği taşımasıdır. Kamu düzeni ile asayişin sağlanması, kişilerin can ve mal güvenliğinin korunması devletin temel görevleri arasında yer aldığından eşkıyalık suçu İslam toplumlarında dinen büyük günahlar, hukuken de büyük suçlar arasında sayılmıştır¹⁶.

Eşkıyalık faaliyetlerinden en fazla zarar gören kurumların başında vakıflar gelmekteydi. Vakıflara yönelik eşkıyalığın çoğu vakfiyelerde belirtilen gelir kaynaklarına ve buralardan toplanan vergilere yönelik müdahaleler şeklinde olmaktadır. Bu suiistimalleri yapanlardan bazıları vakfın çeşitli kademelerinde görev yapan insanlardan çıkıyordu¹⁷.

¹² Öztürk, Nazif. "Müteveli", DİA, c.32, s.217.

¹³ İnalçık, Halil. Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600), (çev.Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları(17.Baskı), 2012, İstanbul, s.148.

¹⁴ Bardakoğlu, Ali. "Eşkıya", DİA, c. 11, s.463.

¹⁵ Mumcu, Ahmet. Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Phoenix Yayınevi, 2007, Ankara, s.116.

¹⁶ Demirci, Süleyman- Arslan, Hasan. Osmanlı Türkiyesi'nde Eşkıya, Devlet ve Siyaset, Yalın Yayıncılık, 2012, İstanbul, s.17.

¹⁷ Demirci, Süleyman- Arslan, Hasan. Osmanlı Türkiyesi'nde Eşkıya, Devlet ve Siyaset, s.161.

İşte bu görevlilerden mütevellilerin yaptığı en yaygın yolsuzluk, vakıf parasını zimmetlerine geçirmeleriydi. Bu husustaki hükümlerden birinde daha önce Celâlîler¹⁸ tarafından işgal edilen Kastamonu merkezde camiler, mescitler, zaviyeler, evkaf ve imaretin yakıldığı, vakfa ait olan nakdi mütevellilerin harcaması nedeniyle vakfın harap olduğu bildirilmiş, mütevellilerin muhasebelerinin görülüp zimmetlerindeki vakıf malının vakıf için alınarak evkafın ihya edilmesi emredilmişti¹⁹.

Savaş zamanları da hem eşkiya hem idareci zümre için bulunmaz bir fırsattı. Bu dönemlerde eşkiya ile işbirliği yapan mütevellilerin yaptıkları yolsuzluk ve zulümleri ispatlayan hükümlerden birinde yer alan hadisat şu şekilde özetlenebilir: Çankırı merkezde bulunan cami imareti evkafının eski mütevellisi İsfendiyar'ın beş senelik muhasebesinin görülmesi üzerine zevayid-i vakıftan 227.044 akçe vakıf malı zimmetinde iken öldüğü anlaşılmıştı. Yerine müteveli olan oğlu, vakıf malını eşkiya taifesinden Topuzu Büyük ve kardeşleriyle harcamış, üstelik görevini yapmayıp fukaraya zulmetmişti. Bunun üzerine fukaranın hakkı ve vakıf malı alındıktan sonra mütevellinin ordu-yı hümayûna gönderilmesi buyurulmuş fakat mümkün olmadığından hakkından gelinip tevliyetin uygun birine arz edilmesi istenmişti²⁰.

Mütevellilerin vakıf malını zimmetlerine geçirmeleriyle alâkalı başka bir hüküm, Bursa'da Yıldırım Han Evkafının eski mütevellisi Abdurrahman'ın vakıf malını harcaması, terekenin bir kısmını depolayıp bir kısmını taşrada bırakarak telefine sebep olması üzerine yerinde teftiş edilip zimmetindeki vakıf malının tahsil edilmesi hakkındaydı.²¹ Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla yolsuzluk yapan bu mütevelliler azlediliyor ve zimmetlerindeki vakıf malı tahsil ediliyordu. Tahsilden sonra dahi yeni mütevelliler mazûl mütevellilerden tekrar para talep edebiliyordu²². Bazen de azledilen mütevelliler el koydukları vakıf malını geri vermedikleri gibi vakfın tevliyetine müdahale ediyorlardı²³.

Ankara sancakbeyi Behram'ın, İstanbul'a gönderdiği mektupta yazdığına göre ise, Ankara'daki zaviyeler ve diğer vakıfları zapt edenler, vakıf şartının hilafına vakıf mahsulünü kendileri harcıyordu. Bu nedenle bazı vakıflar harap olmuş, bazıları "bir şekilde" başkalarının eline geçmişti ve bunlar vakfa ait öşür vergisini vermiyorlardı. Bunun üzerine vakıfların yerinde

¹⁸ "Celâlî isyanları, XVI. yüzyıl başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasi ve sosyal koşullarla atbaşı yürüyen ekonomik darlığın yarattığı büyük bir karışıklığın her sınıftan insanları birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olaylardır." Akdağ, Mustafa. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyânları", Yapı Kredi Yayınları, 2009, İstanbul. Ayrıca Celâlî isyanlarının sosyolojik açıdan bir değerlendirmesi için bkz. Türkdoğan, Orhan. "Sosyal Hareketler Olarak Celâlî Ayaklanmaları", Belleten, cilt: LX, sayı:227, Nisan 1996, Ankara.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Mühimme Defteri, nr.78, s.185, hkm.478.

²⁰ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.324, hkm.845.

²¹ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.469, hkm.1205.

²² 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 (1632)) Özet - Transkripsiyon - İndeks, 2002, Ankara, s.31, hkm.49.

²³ 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618), Özet-Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, 2000, Ankara, s.85.hkm.127.

teftiş edilip vakıf mallarının vakıf için zapt edilmesi ve vakıf şartları gereğince hareket edilmesi emredilmişti²⁴.

Vakıf malların işletilmesi hususundaki tek yol değişik şekiller altında ortaya çıkan kiralama sistemiydi²⁵. Ve bu sistem bazen yolsuzlukları da beraberinde getiriyordu. Bu yolsuzluklardan biri de mütevellilerin vakıf dükkânlarından fazla kira istemeleriydi. Tosya'da meydana gelen bir hadisede Mehmed Paşa Evkafı'ndaki diğer dükkânlardan her sene 35 akçe kira alan mütevelliler, berber dükkânı olan Hacı Ali adlı şahıstan fazla kira istemişlerdi²⁶.

Osmanlı vergi sistemine göre vergiler tekâlif-i şer'îye ve tekâlif-i fevkalâde olmak üzere ikiye ayrılır. Tekâlif-i şer'îye zekât, öşür, haraç ve cizye esaslı diğer vergilerdir²⁷. Senenin belirli zamanlarında alınan bu vergilerin zamanından önce toplanması, şikâyetlere konu olan bir diğer husustu. Bursa ve Kite kadılarına gönderilen bir hükümde Yıldırım Bayezid Han Evkafı'ndan olan Direkli ve (?)²⁸ köylerinin reayasından vakıf mütevellisinin zamanı gelmeden şer'î vergileri topladığı, zenginleri hapsedip zulmettiği anlatılmış, Mart ve Ağustos mahsullerinin zamanında toplanması, reayanın rencide edilmemesi emredilmişti²⁹.

1.1.2.Sancakbeyi ve Diğer Zümrelerin Zulümlerine Dair Hükümler

Eşkîyalığın önlenmesi için yayınlanan adâletnamelerde yakınılan konuların başında vakıflara yönelik eşkıyalık faaliyetleri ve müdahaleler gelmektedir³⁰. Bu nevi' suçlar genellikle ehl-i örf zümresi tarafından işlenmiştir. Normal şartlarda halkın emniyetini, huzur ve rahatını sağlamakla görevli olan bu zümreler; zaman zaman haktan ve adaletten ayrılarak zulmeden kişiler olmuşlardır³¹.

Ehl-i örf zümresinin vakıf köylerine yönelik zulümleri³², reayayı yerlerini terk etmeye icbar etmiş ve dolayısıyla vakıf gelirlerini azaltmıştır³³. 150 yıldır Emir Hacı mescidi imamına vakfolunan İnegöl'ün Süpürtü köyüne el koyan Hamza adlı şahsın, köyün zaptını İlyas Çelebi

²⁴ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.458, hkm.1181.

²⁵ Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf", İslam Ansiklopedisi, c.13, s.158.

²⁶ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.38, hkm.99, tarih: 8 Şaban 1018 (6 Kasım 1609), <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385> (Erişim Tarihi: 06.03.2016).

²⁷ Tabakoğlu, Ahmet. "Tekâlif", DİA, c.40, s. 336.

²⁸ Hükümde bu köyün adının yazılması gereken yer boş bırakılmıştır.

²⁹ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.513, hkm.1318.

³⁰ Demirci, Süleyman-Arslan, Hasan. "Osmanlı Türkiyesi'nde Bazı Aşiret, Cemaat ve Taifelerin Eşkîyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâleti Örneği (1590-1750)", Turkish Studies, Volume 7/3, 2012, Ankara, s.903.

³¹ Demirci, Süleyman-Arslan, Hasan. "Eşkîyalar ve Osmanlı Devleti: Maraş Eyâleti Örneğinde Devlet Görevlilerinin Eşkîyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları (1590-1750)", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı:16, yıl: 2012/2, s.52.

³² Zulüm: Arapça bir sözcük olan zulüm, "bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak" anlamına gelir. Bir kimseye adalet vermek yerine hakkını ondan esirgemek zulüm kelimesinin esas anlamına uygundur. Osmanlı hukukuna göre zulüm, şeriatça ve örfçe tanınmamış çeşitli bid'atlerin, kamu hizmetlileri tarafından reayaya uygulanmasıyla işlenen türlü suçların adıdır. Zulüm suçları, askeri sınıf üyelerince reayaya karşı işlenir. Mumcu, Ahmet. Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Phoenix Yay.(3.Baskı), 2007, Ankara, s.17(giriş kısmı), 6, 7.

³³ Gelirleri azalan vakıfların hayır işlerini azalttığına dair bir örnek için bkz. White, Sam. Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celâlî İsyânları, Alfa Yayınları, 2013, İstanbul, s.354.

oğlu Ali adlı yeniçeriye vermesi ve mezbur yeniçerinin atlı eşkıya ile gezip reayaya zulmetmesi³⁴ bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Bu husustaki bir başka hükümde Yenişehir ve Gördes'te Karacasu, Şeyhlü ve Karacahisar adlı vakıf köyleri tüm tekâliften muaf olmasına rağmen bir-iki seneden beri sancakbeyi subaşları, adamları ve bazı ehl-i örf taifesinin bu köylerden nice nesnelere tekâlif edip reayaya zulmettikleri için reayanın yerlerini terk ettikleri, köylerin de harap olmak üzere olduğu bildirilmişti³⁵.

Sâbık sancakbeylerinin serbest vakıf köylerinde dahi eşkıyalığa kalkışmaları ile ilgili bir hüküme göre Sultan Murad Han'ın Bursa'daki vakıf köyü reayası öşür ve vergilerini vakfa vermelerine rağmen daha önce Karesi beyi olup şimdi Bursa'da yaşayan Hamza, 300-400 atlı ve 100 sekban eşkıyası ile bu köye konup sekiz gün kalmış, bu süreçte bedava yem, yemek ve diğer levazımı getirttiğinden başka her konağa zorla günde üçer koyun buldurmuştu. Ayrıca adam öldürdükleri bahanesiyle köylüleri hapsedip işkence etmişler, mahkemeye müracaat etmeden hilaf-ı şer' 60.000 akçelerini almışlardı. Bu konuda Karesi beyi Hamza'nın mahkeme edilmesi, suçu sabit bulunursa reayanın haklarının alınması emredilmişti³⁶.

Ehl-i örf zümresinin köylere konup tekâlif istemesi, salgın salması gibi zulümlerinin dışında eşkıyayı korumaları da vakıf köylerine zarar vermekteydi. Ankara ve Sultanönü'nde bulunan serbest vakıf köylerinin zabıtları, içlerindeki eşkıyayı ele vermediklerinden ehl-i fesad taifesi ruhsat bulmaktaydı³⁷.

1.2.Vakıf Köylerine ve Gelirlerine Müdahale

Defterde bahsi geçen konulardan bir diğeri de vakıf köylerine ve gelirlerine müdahale edilmesiydi. Bu müdahalelere en çok zürri vakıflar maruz kalıyordu.

Bilindiği üzere zürri vakıf, vakfın tevliyetinin ve tüm gelirlerinin nesli inkıraz bulana kadar vâkıfın ailesine tahsis edildiği, fakirlerin vakıftan yararlanmasının inkıraz şartına bağlandığı vakıflardır³⁸. Bu vakıflar mirasın şer'i hükümlere göre taksimini önleyerek bütünlüğünü muhafaza etmek ve devletin müsadere temayülünden korunmak amacıyla tesis edilmişlerdir.³⁹ Fuad Köprülü, dinî-hayrî bir kisve altında verâset hükümlerini değiştirici mahiyet arz eden zürri vakıfların daha XV. yüzyılda sayılarının arttığını ifade ederken⁴⁰ Barkan XVI. yüzyılda dahi sayılarının tahmin edildiğinden az olduğunu iddia etmektedir⁴¹. Ayrıca örnekleme metoduyla hazırlanan bir çalışmada XVII. yüzyılda tesis edilen vakıfların %

³⁴ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.278, hkm.736.

³⁵ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.713, hkm.1854.

³⁶ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.815, hkm.2122, tarih: 29 Safer 1018 (3 Haziran 1609) <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385> (Erişim Tarihi: 06.03.2016).

³⁷ Taşkesenlioğlu, Cihat. 74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-117), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, Erzurum, s.86.

³⁸ Günay, H. Mehmet. "Vakıf", DİA, c.42, s.478. Yediyıldız, Bahaeddin. XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, Ankara, s.14.

³⁹ Barkan, Ömer Lütfi. "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, c.VI, sayı:1, 1940, İstanbul, s.159.

⁴⁰ Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti...", s.329-330.

⁴¹ Barkan, Ömer Lütfi. "Şer'i Miras Hukuku...", s.169.

55.26'sının zürri vakıflardan oluştuğu ifade edilmiştir⁴². Serveti koruma fikrinin refah seviyesiyle paralel olduğu düşünülürse XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu vakıfların sayılarının tımar sisteminin aleyhine giderek arttığı söylenebilir. XVII. yüzyılda da bir hayli yaygınlaşmış olduğu, yukarıda bahsedilen çalışmaların yanı sıra aşağıdaki hükümlerde görüleceği üzere devletin bu vakıfları tımara dönüştürme çabalarından anlaşılmaktadır.

Sosyal siyaset açısından hükümdarlar, toplumun güven ve saygısını kazanmış manevi şahsiyetlerin vakıflarını temliklerle destekleyerek onları devletin yanına alıyor, bu yolla tebaanın nabzını ellerinde tutuyorlardı⁴³. Bu duruma da bir örnek teşkil eden zürri vakfın resmî makamlarca tımara dönüştürülme çabalarıyla ilgili bir hükümde, olaylar şöyle gelişmişti: Bolu sancağında Mudurnu nahiyesinde bir köy, Sultan Murad Han tarafından Şeyh Ramazan'a soyu kesilince ulemanın tasarruf etmesi şartıyla evlâdiyet üzere vakfedilmişti. Adı geçen şeyhin soyu kesilince bazı kimseler köye mutasarrıf iken önceki vilayet tahririnde köy, defter-i cedide tımar olarak kaydedilmiş ve Mehmed Çavuş'a verilmişti. Ulema, suleha ve ehl-i tımar arasında niza çıktığının bildirilmesi üzerine mahkeme hangi tarafın lehine karar verirse ona zapt ettirilmesi emredilmişti.⁴⁴ Evlâdiyet üzere vakfedilen bir köyün tımara dönüştürülmesi ile ilgili bir diğer örnekte ise Mudurnu'da Uzunöz adlı köye evlâdiyet üzere Aişe hatun mutasarrıfa iken bu köy, yeni inşa edilen kalenin dizdarı Mustafa'ya verilmişti. Dava Divân-ı Hümayûn'da görüldüğünde hatunun vakfa evlâd olduğu anlaşılmış ve eski dizdar Bayram'ın da zapt ettiği iki yıllık mahsul ile birlikte Aişe hatunun tüm haklarının alınması istenmişti⁴⁵.

Zürri vakıf arazilerinin resmî yollarla tımara dönüştürülme çabaları ile ilgili bu iki örnekten hareketle, devletin esasen bu çabaları desteklediği, hatta temliklerle azalan tımar topraklarını artırmayı ve böylece tımar sistemini düzeltmeyi amaçladığı, vâkıfın soyunun tükendiği vakıflarda amacına ulaşmış olabileceği söylenebilir. Bu çıkarımları kanıtlayan ve devletin tımar arazilerini koruma veya artırma gayesini beyan eden bir başka hüküme göre Mudurnu kalesinin tamir edilmesi karşılığında kale muhafızlarına tımar tahsis edilip beratları verildiğinde bazı kimseler "tasarruf edegeldikleri, evlâda meşrut olduğu" iddiasıyla müdahale etmişlerdi ve kadiya bu şahısları men ve def' etmesi hakkında hüküm gönderilmişti⁴⁶.

Hükümlerde sıradan insanların da vakıf köylerine el koyduğu görülmektedir. Daha önce başka bir konuda mevzu bahis olduğu üzere 150 yıldır Emir Hacı mescidi imamına vakf olunmuşken Hamza adlı şahsın köyün kendi sınırı dâhilinde olduğunu iddia ederek zorla tasarruf etmiş, bu nedenle köy tımara verilememişti. Ve bu şahıs defter ve fetva almak için imamı hapsetmişti⁴⁷.

⁴² Yüksel, Hasan. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü(1586-1683), Dilek Matbaası, 1998, Sivas, s.99.

⁴³ Öztürk Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", Osmanlı, c.5, (Ed.Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Ankara, s.41.

⁴⁴ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.191, hkm.494.

⁴⁵ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.506, hkm.1299.

⁴⁶ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.807, hkm.2103.

⁴⁷ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.278, hkm.736.

Vakfın asıl işlevini sürdürmesini güvenceye almak amacıyla devlet, her vakfın hesabını yerel kadı ya da özel olarak atanmış bir müfettiş aracılığıyla gözden geçirirdi⁴⁸. Tüm vakıflar serbest statüsünde olmasına rağmen bu teftiş velâyet-i âmme yani devletin genel kontrol otoritesi prensibine dayandırılırdı⁴⁹. Bu gelir gider muhasebelerinden sonra arta kalan miktarı ifade eden zevâid hususu, vakıflara müdahalede bir başka yöntem olarak kullanılmıştır. Örneğin müteveffa Bâli Efendi, Bursa Karaağaç mahallesinde bir mescit, bir muallimhane, bir kervansaray, bir zaviye inşa edip kendi malından 63.000 akçe, iki değirmen ve bazı dükkânları vakfetmişti. Paranın faizinden, değirmen ve dükkânların kirasından imam, müezzin, cüzhan vs. görevlilere vazife tayin ettikten sonra mütevellinin evlâdına, neslin inkırazından sonra utekasına ve sülehaya şart etmişti. Her sene kadılar vakfın muhasebesini görüp gelirler vakfın masrafına ancak yeterken vakfın zevâidi olduğu bahanesiyle hariçten müdahale edilmiş, kadıya gönderilen cevapta vakıf şartları gereğince hareket edilmesi hususu vurgulanmıştı⁵⁰. Bu hükümden Bâli Efendi'nin gayr-i menkûl mallarının yanı sıra 63.000 akçesini de vakfetmesi dikkati çekmektedir. Osmanlı öncesinde örneğine rastlanmayan para vakıfları, bazı yazarlar tarafından Osmanlıların vakıf sistemine getirdiği bir yenilik ve İslâm medeniyetine bir katkı olarak değerlendirilmektedir⁵¹. Fakat Osmanlılarda ilk olarak nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Sadece Bâli Efendi'nin mektuplarında para vakıflarının Rumeli'nin fethinden beri uygulandığı şeklinde bir kayda rastlanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde meşruiyeti tartışmalı olan bu vakıfların sayısı XVI. yüzyıl başlarından itibaren hızla artmıştır⁵².

Gayrimenkul vakıflarına göre daha esnek ve değişken bir yapı arz eden para vakıfları, başlangıçtaki faaliyet ve hizmet alanlarına yenilerini ekleyerek Osmanlı toplumunda önemli bir dayanışma ve sosyal güvenlik müessesesi olma özelliği kazanmıştır⁵³.

⁴⁸ İnalçık, Halil. Osmanlı İmparatorluğu..., s.148.

⁴⁹ İnalçık, Halil. Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları(41. Baskı), 2010, İstanbul, s.262.

⁵⁰ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.377, hkm.970.

⁵¹ Türkmen, Mustafa Nuri. "Halep Para Vakıfları Muhasebesinin Kısa Bir Değerlendirmesi", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, Bahar 2012, s.122. Osmanlılardan önce para vakıflarının diğer İslam ülkelerinde bilindiği hakkındaki görüş için bkz. Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", Vakıflar Dergisi (Tıpkıbasım), Sayı: IV, 2006, Ankara, s.49-50.

⁵² Özcan, Tahsin. Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, Ankara, s.10-12. Neşet Çağatay ise para vakıflarının en geç Fatih Sultan Mehmed döneminde, Fatih'in faizi ile yeniçeri ocaklarına verilecek etlerin zamanla ortaya çıkacak olan fiyat artışını karşılamak maksadı ile 24.000 altın vakfetmesiyle başladığını İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan iktibas etmektedir. Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", s.48. Para vakıflarının meşruiyeti hakkında tartışmalar için bkz. Şimşek, Mehmet. "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 27, sayı:1, 1986, Ankara, s.207-220.

⁵³ Tok, Özen. "XVII. Yüzyıl Kayseri Kadı Sicillerine Göre Hacılar'da Su Kuyusuna Tahsis Edilen Para Vakfı ve Muameleleri", I. Hacılar Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2007, Kayseri, s.629.

Para vakıfları, kuruluş amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik olarak yapılan faaliyetleri finanse etmek suretiyle vakıf sisteminin işleyişine katkıda bulunur⁵⁴. Ayrıca bu vakıf paralar Osmanlı iktisat tarihinde önemli bir kredi müessesesidir⁵⁵.

Asl-ı vakf denilen, aynıyla intifa olunmayan gelir kaynaklarından biri olan paranın⁵⁶ vakfedilmesi hususunda menkûl olduğu gerekçesiyle İslâm fıkıhçıları arasında görüş farklılıkları ortaya çıkmışsa da Ebu Hanefî'nin öğrencileri olan İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşleri benimsenmiştir. Bu İslâm fakihlerine göre menkûl malların vakfı kayıtsız şartsız gayri menkûle tâbî olarak caizdir. Bu cevaza müsteniden Osmanlı tatbikatında nakit para vakfedenlerin çoğunluğu, paralarını bir akara tâbî olarak vakfederlerdi⁵⁷ki bu usûle muamele-i şer'îye, murabaha-i mer'îye veya muamele denilmekteydi. Muamele-i şer'îye⁵⁸, borç alacak bir kimsenin eşyasını borç alacağı para karşılığında satın alıp alınacak kâr miktarını da ekleyerek tekrar o kişiye vadeli olarak satılması veya borç alacak kimseye istediği borcu verdikten sonra vakfa (veya kişiye) ait bir eşyayı alınacak kâr karşılığı olan bir para kadar bedelle, bir sene vade ile satılması, satılan bir malın üçüncü bir kişiye hibe edilmesi, üçüncü kişinin de aynı vakfa (veya kişiye) hibe etmesi şeklinde uygulanan işlemin adı idi⁵⁹. Bu suretle kuruluşu gerçekleştirilen vakfın asl-ı malı mütevellî tarafından işletilmekte ve elde edilen gelir vakfiyede öngörülen yerlere harcanmaktaydı⁶⁰.

Genellikle ihtisab mukataasına dâhil olan bâc-ı bâzâr geliri, bazen de bir hasa dâhil olup vakfedilebiliyordu.⁶¹ Böyle bir örnekte, I. Ahmed'in merhum validesinin Manisa'ya bağlı vakıf köylerinden Turgutlu'nun merkezine emr-i şerifle yeni bir pazar kurulmuştu. Bâc-ı bâzâr ve ihtisab vergileri vakıf için toplanırken kasabanın başka bir yerindeki pazarın zabiti kendi pazarının harap olduğu gerekçesiyle mezbur validenin vakıf toprağında toplanan bâc-ı bâzâra müdahale ediyordu. Bunun üzerine pazarın vergilerine dahl ettirilmeyip vakıf zabitlerine zapt ettirilmesi emredilmişti⁶².

⁵⁴ Özcan, Tahsin. Osmanlı Para Vakıfları..., s.76.

⁵⁵ Akgündüz, Ahmet. Vakıf Müessesesi..., s.233. (Para vakıfları hakkında tafsilatlı bir değerlendirme için bkz. Akgündüz, a.g.e., s.219-237.)

⁵⁶ Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf", İA., c.13, s.156.

⁵⁷ Keleş, Hamza. "Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma: Karacabey (Mihaliç) Kazası Örneği", G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 21, sayı: 1(2001), s.191.

⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan'a göre haramdan kaçınılmak için umumiyetle müracaat edilen muamele-i şer'îye yolu tamamen şekli birtakım hukukî hilelerden ibarettir ve bu usûl sayesinde haddi zatında haram olan faiz, araya sokuşturulan bir alım-satım ve hibe muamelesi ile meşru bir şekle girmiş olmaktadır. Barkan, Ömer Lütfi. "Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar", Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659). Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, cilt: III, sayı: 5-6, 1966, Ankara, s.40.

⁵⁹ Tok, Özen. "XVII. Yüzyıl Kayseri Kadı Sicillerine Göre Hacılar'da Su Kuyusuna Tahsis Edilen Para Vakfı ve Muameleleri", s.630.

⁶⁰ Özcan, Tahsin. Osmanlı Para Vakıfları..., s.53.

⁶¹ Kazıcı, Ziya. Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, Kültür Basın Yayın Birliği, 1987, İstanbul, s.180.

⁶² BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.558, hkm.1434.

1.3.Vakıf Şartlarına Mugayir Mütevellî Olma

Vakfiyelerin, şartlarına kesinlikle uyulması gereken belgeler olduğu fıkhîta “Vâkıfın şartı Şari’in nassı gibidir.(Vakfı kuran kimsenin şartı Allah’ın açık emri gibidir.)” kaidesiyle ifade edilmişse de⁶³ bu kaideye her zaman riayet edilmemişti. Örneğin Bursa’daki medresede müderris olan Mevlâna İbrahim bu medresenin vakfına kadimden beri mütevellî iken Pervane adlı şahıs, vakıf şartına ve olagelene muhalif vakfa mütevellî olmuştu. Vakıf şartı gereğince müderrise zapt ettirilmesi emredilmişti⁶⁴.

1.4.Reaya Taifesinin Vakıflara Verdiği Zararlar

Ehl-i örf, eşkiya ve mütevellîlerin vakıflara yönelik zulüm ve yolsuzluklarının yanı sıra reaya taifesi de vakıflara zarar vermekteydi. Bu durum, toplumun faydası esasına dayalı vakıflara reayanın neden zarar verir sorusunu akla getirmekteyse de dönemin ictimaî-ahlakî şartlarının vakıflara yansımaları olarak kabul edilebilir. Örneğin Saruhan sancağı beyi kaim makamının gönderdiği mektupta anlattığına göre Manisa’nın merkezinde bulunan cami evkafından (?) Han’ın hücreleri misafir için tayin olunmuşken kefare taifesinden 5-10 kişi bir hücrede kalıyor ve günde 2-3 akçe kira vermeye güçleri yeterken 1 akçe veriyorlardı. Ayrıca fitneden hâli olmamaları nedeniyle de tüccar taifesi ve diğer misafirler başka yerlerde konakladıklarından vakıf zarara uğruyordu. Bu mektuba cevaben gönderilen hükümde zimmîlerin vakfa gazezleri var ise def’ edilip şer’le lazım gelenin yapılması emredilmişti⁶⁵. Bir diğer hükümde ise Kütahya’daki Sultan Bayezid Han Vakfı’na ait bir bahçedeki meyve ağaçlarını o civarda yaşayan Mehmed adlı şahsın yerle bir edip meyve namına bir şey bırakmadığı bildiriliyor, şahsın mahkeme edilip İstanbul’a gönderilmesi isteniyordu⁶⁶.

11 Temmuz 1596 tarihli Ayazmend kadısına gönderilen bir hükümde de seyyid namıyla başında alâmet taşıyan Veli adlı şahsın diğer cürümlerinden başka vakıf malını zimmetine geçirdiğinden ve vakfın muattal kaldığından bahsedilmektedir⁶⁷.

2.Sair Hususlar

Vakıflar, şehirlerin teşekkülünde ve gelişmesinde önemli rol oynuyorlardı⁶⁸. Bu nedenle herhangi bir şekilde zarar gören vakıfların tamir edilmesi, devletin önem verdiği bir meseleydi. Böyle bir hükümde daha önce Celâlî eşkiyası Çankırı kazasını tamamen yakıp yağmaladığında kaleye sığınan reayanın yerlerine dönüp evlerini tekrar inşa etmelerinin yanı sıra kervansaray, dükkân gibi akarı olan evkaf mütevellîleri ve emlak sahiplerinin de buraları tamir etmeye dikkat

⁶³ Günay, H. Mehmet. “Vakıf”, DİA, c.42, s.478. Kazıcı, Ziya. “Osmanlı Devleti’nde İmâret”, Osmanlı, c.5, (Ed.Güler Eren), s. 47.

⁶⁴ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.398, hkm.1023.

⁶⁵ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.559, hkm.1435.

⁶⁶ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.578, hkm.1485, tarih: 28 Ramazan 1018 (25 Aralık 1609) <http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385> (Erişim Tarihi: 06.03.2016).

⁶⁷ Taşkesenlioğlu, Cihat. 74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1–117), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, Erzurum, s.55.

⁶⁸ Yediyıldız, Bahaeddin. “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları...”, s.25.

etmeleri tembihlenmişti⁶⁹. Bu hükümden anlaşıldığına göre reayanın yerlerine dönmesi, bir bakıma vakıf kurumlarının varlığına bağlıydı.

Bir diğer hükümde ise daha önce Sultan Murad Han'ın validesinin mutasarrıfa olduğu Kütahya ve Seferihisar'daki hasları havass-ı hümayûna ilhak olunmuş ve ona bedel kendi mahsulünden her sene mirîye verilen 6 yük akçe caize⁷⁰ cep harçlığı olarak vakfa bırakıldığı belirtilmişti⁷¹.

Sonuç

Mühimme defterleri, Osmanlı toplumunda zaman-mekân bağlamında değişen şartların divanın gündemine yansımalarını göstermeleri bakımından diğer vesikalardan ayrılırlar. Bu açıdan dönemin umumî ahvâlinin kurumlar ve reaya üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi açısından önemlidir. 78 Numaralı Mühimme Defteri'nin(h.1018/m.1609-1610) esas alındığı bu çalışma, Anadolu Eyaleti'nde dönemin iktisadî, içtimaî, askerî, zihnî, ahlâkî şeraitine bağlı olarak umumiyetle vakıflara da sirayet eden yolsuzluklar, suiistimaller çerçevesinde vakıfları bozulmaya götüren sürece dair hükümleri ihtiva etmektedir. Bu umumî şartlar vakıfların sistematik yapısını olumsuz yönde etkilediği gibi -özellikle zürrî- vakıfların sayısının artması da devletin idarî yapısını tahrif etmiştir. Vakfı eleştiren risalelerin takdiminden çok daha önce bu tehlikenin farkına varan Osmanlı Devleti, vakıfların tımar sistemi aleyhine genişlemesini önlemek amacıyla birtakım tedbirler almıştır. Hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla bu tedbirlerden biri de evlatlık vakıfları tımara dönüştürme ve tımar arazilerini koruma çabalarıdır. Muhtemelen bu girişimler, vâkıfın neslinin inkıraz bulduğu vakıflarda başarılı olmuştur.

Hükümlerde ağırlıklı olarak yer alan konulardan mütevellilerin vakıf mallarını zimmetlerine geçirmeleri, sancakbeyleri ve adamlarının reayaya zulmetmesi, reayanın vakıflara verdiği zararlar gibi esas itibariyle adem-i merkezîyetten kaynaklanan şenâatler, ordunun seferde olduğu zamanlarda artma eğilimi göstermiştir. Bu durum, reayanın yerlerini terk etmesine ve dolayısıyla vakıf gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur.

Görüldüğü üzere genel itibariyle dönemin bağlamının vakıflara yansımalarını gösteren hükümler, vakıf-devlet ilişkisini de ortaya koymaktadır. Bu açıdan devlet çoğu zaman vakıfları desteklerken kendi idarî yapısını da -tımar arazilerinin vakfa dönüşmesini önleyerek veya vakıf topraklarını tımara tahvil ederek- korumaya çalışmıştır. Celâli isyanlarının ve eşkıyalık faaliyetlerinin vakıfları da etkilediği bu dönemde vakıfların maruz kaldığı zulüm ve

⁶⁹ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.40, hkm.106.

⁷⁰ Caize: Bu tabir Osmanlı idarî ve malî teşkilâtında özellikle yüksek makamlara tayin edilen kişiler tarafından verilmesi mutad olan aynî ve nakdî çeşitli hediyeler için kullanılmıştır. Başta padişah ve sadrazam olmak üzere tayinin yapılmasında yetkili olanlara ve maiyetlerindeki memurlara rütbelerine uygun olarak hediyeler verilmesi yerleşmiş bir usuldür. Ayrıca bu usul, bir ara hazineye gelir sağlamak için de kullanılmıştır. Uzun, Mustafa. "Caize (Osmanlı Teşkilâtında Caize)", DİA, c.7, s.29.

⁷¹ BOA. Mühimme Defteri, nr.78, s.642, hkm.1660.

yolsuzluklara karşı alınacak önlemler, vakıfların ihyâ edilmesi de üzerinde durulan konulardandır.

Yakın tarihli mühimmeler ve 78 Numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümler nicelik-nitelik, vakıflara yönelik eşkıyalık hareketleri, müdahaleler vs. açılardan değerlendirilebilir. Bu cümleden olarak XVII. yüzyıl başlarından itibaren vakıflarla ilgili hükümlerin erken tarihli mühimmelere (72-74-75) nispetle sayıca daha fazla ve umumiyetle vakıflara yönelik eşkıyalık, yolsuzluk ve hariçten yapılan müdahalelerle ilgili olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle eşkıyalık hareketleri ve idareci zümrenin yolsuzluklarının vakıf kurumuna yönelik menfi etkileri XVII. yüzyıl başlarında belirgin şekilde çoğalma eğilimi göstermiştir. Geç tarihli defterlerde (82-83-85) vakıf konulu hükümlerin sayısı -bazı dönemler müstesna olmak üzere- artmaya devam etmiştir. Muhteva itibariyle de hüküm konuları çeşitlenmiş, vakıf arazileriyle ilgili anlaşmazlıklar, davalar, vakıf işletmelerinin kiraya verilmesi, tamiri, usulsüz harcamalar, vazife tevcihi, vakıf görevlilerinin teftişi ve zimmetlerindeki alacaklar vb. pek çok konu divanın gündemine dâhil olmuştur. 78 Numaralı Mühimme Defteri'nde olduğu gibi incelenen diğer mühimme defterlerinde de vakıflarla ilgili hükümlerin ekseriyeti Rumeli Eyaleti'ne gönderilmiştir.

Son olarak ifade edilmelidir ki mühimme defteri kaynaklı benzer vakıf çalışmalarının çoğalmasıyla vakıfların ne tür sebeplerle hangi dönemlerde divanın gündeminde yer aldığı tespit edilebilecek, böylece daha kesin sonuçlara ulaşılabilecektir.

KAYNAKÇA

1-Yayınlanmamış Arşiv Belgesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Mühimme Defteri, nr.78.

2-Diğer Kaynaklar

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618), Özet-Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, 2000, Ankara.

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 / 1626-1628) Özet - Transkripsiyon -İndeks ve Tıpkıbasım, 2001, Ankara.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 (1632)) Özet - Transkripsiyon - İndeks, 2002, Ankara.

Akdağ, Mustafa. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlf İsyancıları", Yapı Kredi Yayınları, 2009, İstanbul.

Akgündüz, Ahmet. İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (Gözden Geçirilmiş 3. Baskı), 2013, İstanbul.

Alkan, Mustafa. "Osmanlı Vakıf Sisteminde Bozulma Üzerine Bazı Düşünceler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Şubat 2007, Sayı: 166, s.67-83.

Bardakoğlu, Ali. "Eşkiya", DİA, c. 11, s.463-466.

Barkan, Ömer Lütfi. "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, c.VI, sayı:1, 1940, İstanbul, s.156-181.

Barkan, Ömer Lütfi. "Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar", Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659). Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, cilt: III, sayı: 5-6, 1966, Ankara, s.1-479.

Berki, Ali Himmet. "Vakıflar ve Vakıfların Maruz Kaldığı Tecavüz ve İhmaller", Vakıflar Dergisi, 1969, Ankara, Sayı: VIII, s.335-340.

Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", Vakıflar Dergisi (Tıpkıbasım), Sayı: IV, 2006, Ankara, s.39-57.

Demir, Selçuk. 75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 172-331), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, Erzurum.

Demirci, Süleyman- Arslan, Hasan. Osmanlı Türkiyesi'nde Eşkiya, Devlet ve Siyaset, Yalın Yayıncılık, 2012, İstanbul.

Demirci, Süleyman-Arslan, Hasan. "Osmanlı Türkiyesi'nde Bazı Aşiret, Cemaat ve Taifelerin Eşkiyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâleti Örneği (1590-1750)", Turkish Studies, Volume 7/3, 2012, Ankara, s.887-914.

Demirci, Süleyman-Arslan, Hasan. "Eşkiyalar ve Osmanlı Devleti: Maraş Eyâleti Örneğinde Devlet Görevlilerinin Eşkiyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları (1590-1750)", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı:16, yıl: 2012/2, s.47-76.

Günay, H. Mehmet. "Vakıf", DİA, c.42, s.153-172.

İnalçık, Halil. Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600), çev.Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları(17.Baskı), 2012, İstanbul.

İnalçık, Halil. Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları(41. Baskı), 2010, İstanbul.

Kazıcı, Ziya. Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, Kültür Basın Yayın Birliği, 1987, İstanbul.

Kazıcı, Ziya. "Osmanlı Devleti'nde İmâret", Osmanlı, c.5, (Ed.Güler Eren), s.44-48.

Keleş, Adem. 75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 172-331), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, Erzurum.

Keleş, Hamza. "Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma: Karacabey (Mihaliç) Kazası Örneği", G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 21, sayı: 1(2001), s.189-207.

Koçibey, Koçibey Risalesi (1041/1631), (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), M.E.B. Devlet Kitapları, 1972, İstanbul.

Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, (s.295-337), Akçağ Yayınları, 2005, Ankara.

Mumcu, Ahmet. Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Phoenix Yayınevi, 2007, Ankara.

Mumcu, Ahmet. Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Phoenix Yay.(3.Baskı), 2007, Ankara.

Tabakoğlu, Ahmet. "Tekâlif", DİA, c.40, s. 336-337.

Tanrıvermiş, Abdullah. 72 Numaralı Mühimme Defteri (h.1002-1003)(vr.1-230) İnceleme-Metin, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014, İstanbul.

Taşkesenlioğlu, Cihat. 74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-117), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, Erzurum.

Türkdoğan, Orhan. "Sosyal Hareketler Olarak Celâlî Ayaklanmaları", Belleten, cilt: LX, sayı:227, Nisan 1996, Ankara, s.421-442.

Özcan, Tahsin. Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, Ankara.

Öztürk Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", Osmanlı, C.5, (Ed.Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Ankara, s.34-43.

Öztürk, Nazif. Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, Ankara.

Öztürk, Nazif. "Mütevelli", DİA, c.32.

Şahin, Zafer. 72 Numaralı Mühimme Defteri (h.1002-1003)(vr.1-230) İnceleme-Metin, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014, İstanbul.

Şimşek, Mehmet. "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 27, sayı:1, 1986, Ankara, s.207-220.

Tok, Özen. "XVII. Yüzyıl Kayseri Kadı Sicillerine Göre Hacılar'da Su Kuyusuna Tahsis Edilen Para Vakfı ve Muameleleri", I. Hacılar Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2007, Kayseri, s.627-635.

Türkmen, Mustafa Nuri. "Halep Para Vakıfları Muhasebesinin Kısa Bir Değerlendirmesi", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, Bahar 2012, s.121-131.

Uzun, Mustafa. "Caize (Osmanlı Teşkilâtında Caize)", DİA, c.7, s.28-29.

White, Sam. Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celâlî İsyânları, Alfa Yayınları, 2013, İstanbul.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi", Osmanlı, C.5, (Ed.Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Ankara, s.17-33.

Yediyıldız, Bahaeddin. XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, Ankara.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf", İslam Ansiklopedisi, c.13, M.E.B. Yayınları, 2001, Eskişehir, s.153-172.

Yücel, Yaşar. Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihî'l-Müslimîn ve Menâfi'î'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, Ankara.

Yüksel, Hasan. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü(1586-1683), Dilek Matbaası, 1998, Sivas.